

Discussiepaper Elk Talent Telt: een doorlopende lijn van talentontwikkeling

1. Ontwikkelen voor de samenleving

Onderwijs gaat in de diepste kern over *het ontwikkelen van talenten*.¹ Elke leraar of universitair docent, grote onderwijsinstelling of dorpsschool, onderwijssoort of onderwijsniveau heeft als opdracht om iedere leerling of student te helpen het maximale uit zichzelf te halen en kansen te bieden. Onderwijs wordt daarbij steeds breder opgevat: naast het vergaren van kennis en vaardigheden draait het om persoonsvorming, *bildung* en brede talentontwikkeling.

Om te zorgen voor die optimale talentontwikkeling worden diverse initiatieven genomen om het onderwijs nóg beter te maken. Niet omdat we vinden dat we het nu niet goed doen, maar omdat we zien dat om een sterk, veerkrachtig Nederland te houden, goed straks niet goed genoeg is. Onderwijs is ons belangrijkste middel om mensen te stimuleren hun talenten te ontplooiën en in te zetten voor hun eigen welbevinden en voor het goed en de innovatiekracht van de samenleving. Het zorgt daarmee voor een ontwikkeld “menselijk kapitaal”; cruciaal in een maatschappij waarin we ieders talent optimaal willen benutten.² Goed onderwijs stelt mensen in staat regie te nemen over hun eigen leven, legt bouwstenen voor blijvende duurzame inzetbaarheid en draagt bij aan het verminderen van zorgelijke maatschappelijke ontwikkelingen als sociale (kans)ongelijkheid en de toenemende kloof tussen lager- en hoogopgeleiden³.

2. Wat drijft de Stichting van het Onderwijs?

Op diverse tafels en vanuit verschillende organisaties worden op thema's die die optimale talentontwikkeling raken visies en voorstellen geschreven.⁴ Echter, de samenhang tussen de sectoren en de verbinding tussen deze visies en voorstellen kan beter. De Stichting van het Onderwijs wil daar een bijdrage aan leveren door te kijken naar de talentontwikkeling in het hele onderwijsstelsel. Niet als optelsom van sectoraal beleid, maar als gevoelde gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle onderwijssectoren voor de onderwijsketen. Als aangrijpingspunt daarvoor ziet zij *doorlopende leerlijnen*; het middel bij uitstek om samenhang tussen de sectoren aan te brengen en die ketenverantwoordelijkheid vorm te geven.

3. Wat zijn onze uitgangspunten wat betreft talentontwikkeling?

Voordat we doorlopende leerlijnen nader bekijken staan we eerst stil bij wat de onderwijssectoren bindt en wat we beogen. Wat betekent het om als onderwijssector te stellen dat we alle leerlingen, scholieren en studenten willen helpen het maximale uit zichzelf te halen? De Stichting van het Onderwijs ziet zes *uitgangspunten* rondom talentontwikkeling in het onderwijs.⁵

1. Elk talent telt

Heel simpel: elk talent telt. Daarmee bedoelen we dat de ontwikkeling van *elke* leerling en student centraal staat. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in innovatieve onderwijsvormen en maatwerktrajecten. Die zijn er niet alleen voor de uitschieters (positief of negatief), maar ook voor de overige 80%, waarvoor ongelimiteerde keuzevrijheid en druk tot excelleren soms verlamdend en demotiverend kan werken.

Bovendien draait de leercarrière niet alleen om het verwerven van cognitieve kennis en vaardigheden. Even belangrijk zijn bredere metacognitieve en praktische (beroeps)vaardigheden. In iedere onderwijssector is het zoeken naar de juiste balans tussen deze verschillende vaardigheden en voor het gehele onderwijsstelsel is het van belang dat deze vaardigheden zoveel mogelijk op gelijke voet staan. Dat begint bij het op waarde schatten en erkennen van deze brede vaardigheden en extra activiteiten die leerlingen en studenten ondernemen, bijvoorbeeld in een persoonlijk portfolio.

2. De onderwijsinstelling is dé plek voor talentherkenning en –ontwikkeling

Onderwijsinstellingen vormen professionele leergemeenschappen waarbij de leerling/student centraal staat en de docent cruciaal is. Docenten hebben een sleutelrol in het herkennen, waarderen en ondersteunen van talenten. Daarbij hebben zij ‘echte en persoonlijke’ aandacht⁶ voor de individuele ontwikkeling en leerbehoeften van leerlingen en studenten. Het leerproces kan op die manier zoveel mogelijk worden geleid door de nieuwsgierigheid en motivatie van leerlingen/studenten.⁷ Docenten krijgen de ruimte om zelf invulling te geven aan hun lessen en reflecteren regelmatig met collega’s op het eigen kunnen.

3. Leerlingen (en ouders)/studenten hebben zicht op het leerproces

Onderwijsinstellingen ondersteunen leerlingen en studenten bij het leren leren. Zij worden gemotiveerd en worden tijdens hun schoolloopbaan steeds meer medevormgever van hun eigen leerproces. Dat begint bij het aanbieden van leerstof die aansluit bij hun belevingswereld en leidt waar mogelijk tot studenten die - onder begeleiding van docenten - hun eigen leervragen benoemen. Door regelmatige gesprekken met leerlingen, hun ouders, studenten en docenten en door instrumenten als adaptieve toetsen krijgen zij zicht op hun eigen ontwikkeling en talenten en zij doen daarmee hun voordeel bij het maken van keuzes voor vervolgonderwijs en hun loopbaan.

4. Het onderwijs past zich aan de leerling/student aan, niet andersom

Leerlingen en studenten ontwikkelen zich op basis van hun eigen kwaliteiten en competenties. Door diversiteit en flexibiliteit in het onderwijsaanbod wordt recht gedaan aan de verschillen tussen hen. Dit kan op verschillende manieren tot stand komen: een brede basisvorming met flexibele leerroutes, optimaal benutten van de mogelijkheden van de nieuwe Wet op de Onderwijstijd (vo), examen doen wanneer leerlingen/studenten er aan toe zijn, vervroegd vakken in het vervolgonderwijs volgen, vakken op verschillende niveaus afsluiten, zomerscholen etc. Leerlingen en studenten hebben door dit soort mogelijkheden de keuze uit verschillende leerroutes.

De formele afronding van zo'n leerroute heeft civiele waarde voor het vervolgonderwijs en/of de arbeidsmarkt.

Die diversiteit en flexibiliteit in het onderwijs ontstaan niet vanzelf. Het vraagt van instellingen dat zij hun organisatie zoveel mogelijk daarop inrichten en dat docenten de vakinhoudelijke en -didactische kennis en vaardigheden hebben om een gedifferentieerd onderwijsprogramma te bieden. En het vraagt van het onderwijssysteem en de onderliggende wet- en regelgeving dat het bieden van kansen centraal staat, waarbij leerlingen en studenten tussentijds kunnen overstappen naar een ander niveau of onderwijroute zonder onnodige belemmeringen.

5. Onderwijs heeft verschillende functies

Juist naast de trends van individualisering in de samenleving, onderwijs op maat, gepersonaliseerd leren, blended learning, de inzet van ict voor differentiatie en tijd- en plaatsonafhankelijk leren, blijft de sociale functie van onderwijs in de instelling belangrijk. Onderwijs draait niet alleen om kennisoverdracht (kwalificatie), maar bereidt leerlingen en studenten ook voor op deelname aan de samenleving door hen te vormen in waarden, normen en attitudes die daarvoor nodig zijn.⁸ Door onderwijs komen leerlingen en studenten in aanraking met brede maatschappelijke, culturele en sociaal vormende activiteiten en maken ze kennis met de tradities van de samenleving (socialisatie). Daarnaast zorgt onderwijs voor persoonsvorming (subjectivering); leerlingen en studenten ontwikkelen persoonlijke eigenschappen als zelfstandigheid en doorzettingsvermogen, ontdekken hun talenten en interesses en krijgen een bewustzijn over wie ze zijn als autonoom persoon en hoe ze in de wereld staan.⁹

Onderwijs is daarbij hoe dan ook een sociaal proces. Leerlingen en studenten zijn niet alleen vanuit zichzelf gemotiveerd om te leren, maar spiegelen zichzelf ook aan de rest van de groep en zij worden daarbij gestimuleerd door docenten, die een essentiële voorbeeldrol hebben.¹⁰

6. Onderwijs innoveert van onderop

In het onderwijs werken bevlogen en vakkundige professionals die als geen ander weten wat er op hun instelling, in hun regio en in hun sector beter kan. Deze professionals zetten zich graag in voor innovatie van hun vak, maar hebben daarvoor wel de ruimte nodig. Tekentafeloplossingen 'van hogerop' werken demotiverend. We moeten instellingen en docenten stimuleren om het lef te hebben om buiten de lijntjes te kleuren, zolang zij kunnen uitleggen waaróm ze dat doen. Idealiter komen die innovaties binnen de verschillende instellingen, sectoren en regio's in samenhang tot stand, zodat er op elkaar kan worden voortgebouwd.¹¹ Van belang is bovendien dat er regionaal en landelijk van elkaar geleerd wordt; voor de kennisdeling binnen de onderwijssector is het essentieel dat experimenten en nieuwe ideeën goed gemonitord worden en dat resultaten in kaart worden gebracht en worden gedeeld met de rest van de sector.

4. Doorlopende leerlijnen als middel voor talentontwikkeling

Deze zes uitgangspunten voor goed onderwijs die leerlingen en studenten in staat stellen het maximale uit zichzelf te halen bieden de Stichting van het Onderwijs een kader om het gesprek met elkaar te voeren over sectorale ontwikkelingen en beleidsvoornemens. Niettemin ontbreekt iets. Vanuit de gezamenlijk gevoelde ketenverantwoordelijkheid wordt onvoldoende gekeken naar de routes die door het onderwijsstelsel lopen en hoe daar talentontwikkeling op z'n slechtst niet gehinderd wordt en op z'n best gestimuleerd wordt. Onder andere de voortijdige uitval van leerlingen en studenten en de verminderde mogelijkheden tot stapelen zijn indicaties dat de leerroutes van leerlingen en studenten nog niet optimaal zijn. Juist op de scharnierpunten tussen de sectoren waarop leerroutes vaak onnodig onderbroken worden, wil de Stichting van het Onderwijs iets betekenen. Voor het realiseren van de eerdergenoemde uitgangspunten legt de Stichting van het Onderwijs de focus daarom op het middel van *doorlopende leerlijnen*.

Maar wat zijn doorlopende leerlijnen? Definieer je doorlopende leerlijnen smal, dan benoem je hoe leerlingen en studenten voor een bepaald leergebied van een beginniveau tot kerndoelen komen.¹² De Stichting van het Onderwijs beziet doorlopende leerlijnen vanuit een bredere blik als middel om te zorgen voor soepele onderwijsovergangen tussen onderwijsvormen en leerjaren:

Bij doorlopende leerlijnen kunnen leerlingen en studenten in hun eigen leerroutes ononderbroken (zonder overlap, breuken of lacunes) leren en hun talenten breed ontwikkelen.

Deze omschrijving van doorlopende leerlijnen, waarbij naar een bepaalde mate van continuïteit en samenhang tussen de leerjaren en onderwijsfasen wordt gestreefd, vereist afstemming binnen onderwijsinstellingen (tussen de verschillende schooljaren en de verschillende niveaus), tussen onderwijsinstellingen (basisschool met middelbare school, middelbare school met vervolgonderwijs etc.), tussen onderwijssectoren en binnen de gehele onderwijssector. Want alleen door met elkaar af te stemmen kan ingezet beleid in de ene instelling of sector voldoende aansluiten bij de vorige fase van de onderwijsloopbaan en doorlopen in de volgende fase. Rondom welke gebieden kan meer worden afgestemd? De Stichting ziet verschillende mogelijkheden, die in iedere sector een eigen accent hebben.¹³

- Inhoudelijke afstemming: het op elkaar afstemmen of integreren van leerinhoud, leerstof en programma's tussen onderwijssectoren, maar ook met het werkveld.
- Pedagogisch-didactische afstemming: afstemming over de wijze waarop leerlingen/studenten worden begeleid en over de wijze waarop instellingen onderwijzen, uiteenlopend van het didactisch concept naar de opbouw van het lesprogramma.
- Afstemming wijze en moment van beoordelen/ examineren: afstemming rond het beoordelen en vastleggen van prestaties door middel van (centrale eind)examens en diploma's.

- Ontwikkeling meta-cognitieve onderwijsvaardigheden en schoolloopbaanbegeleiding: begeleiden van de leerloopbaan door leerlingen en studenten te ondersteunen bij o.a. studievoordigheden, persoonlijke ontwikkeling en de keuzes die ze moeten maken voor vervolgoopleidingen of richting de arbeidsmarkt.
- Organisatorische afstemming: afstemming over praktische zaken zoals de uitwisseling van leerling/studentgegevens, personele vraagstukken (docenten die in meerdere onderwijssectoren kunnen werken) of over de bekostiging bij bijvoorbeeld integrale kindcentra.
- Beleidsprikkels op bovenstaande thema's (overheidsbeleid rondom bijvoorbeeld het toezichtkader of het sociaal leenstelsel).

Om te zorgen voor betere doorlopende leerlijnen en soepele overgangen is meer afstemming op instellings- en bestuursniveau het meest effectief. Daarnaast zien we echter een aantal *structurele knelpunten* op de scharnierpunten tussen sectoren, waarvoor afstemming op beleidsniveau tussen onderwijssectoren en binnen de gehele onderwijssector ook noodzakelijk is. Die komt echter nog niet overal tot stand. Juist voor de afstemming rondom die knelpunten zet de Stichting van het Onderwijs zich in.

5. Knelpunten en onderliggende vraagstukken rondom doorlopende leerlijnen

Op het gebied van doorlopende leerlijnen zoeken onderwijsinstellingen binnen (en soms net buiten) de kaders van wet- en regelgeving naar manieren om talentontwikkeling beter vorm te geven en zien we dat afstemming meer en meer tot stand komt.¹⁴ Ook op sectorniveau worden verschillende initiatieven ontworpen om een doorlopende lijn van talentontwikkeling voor de leerling te realiseren. De verschillende sectorraden verkennen de mogelijkheden voor maatwerktrajecten. Docentprofessionalisering, bijvoorbeeld gericht op differentiatie in de klas, staat in iedere sector hoog op de agenda. Het mbo zoekt naar manieren om meer leerlingenzorg te bieden als aanvullend middel in de strijd tegen schooluitval. En hogescholen en universiteiten maken veel werk van het verhogen van studiesucces. Maar bekijken we het onderwijssysteem en de scharnierpunten tussen sectoren kritisch, dan zien we dat een aantal knelpunten die de optimale talentontwikkeling van leerlingen belemmeren, niet of onvoldoende geadresseerd worden doordat onderliggende vraagstukken in ons onderwijssysteem dit bemoeilijken. Vraagstukken die niet alleen invloed hebben op het onderwijs, maar die de hele samenleving raken. Bijvoorbeeld omdat ze de sociale (on)gelijkheid en cohesie in de samenleving beïnvloeden. Deze vraagstukken moeten door de onderwijssector *gezamenlijk* worden aangepakt en staan daarom centraal bij de Stichting van het Onderwijs:

- *Het voorkomen van de negatieve gevolgen van steeds vroegere en scherpere selectie.*
Het Nederlandse onderwijs heeft een sterk selectief karakter. Op twaalfjarige leeftijd maken leerlingen een schoolkeuze die bepalend is voor hun verdere onderwijs- en levensloop. Deze vroege selectie in ons stelsel is voor sommigen positief, voor heel veel andere leerlingen niet. Zeker voor de kansen voor

laatbloeiers en leerlingen uit 'zwakkere milieus' pakt de vroege selectie vaak ongunstig uit. Zij komen door de vroege selectie vaker op een lager schooltype terecht dan ze eigenlijk aan hadden gekund.¹⁵ Zeker omdat leerlingen steeds moeilijker een andere weg kunnen inslaan. Dit zorgt voor een grotere sociale en etnische ongelijkheid en het verscherpt de scheiding tussen het beroepsonderwijs en het algemeen vormend onderwijs; een gemaakte keuze voor het één maakt een eventuele overstap naar het ander lastig. Met een meer en meer uitsluitend systeem als gevolg.

- *Het toenemende gebruik van meer selectiemethoden/selectie aan de poort.*
De ontwikkeling naar meer maatwerk en differentiatie binnen onderwijsprogramma's kan voor een deel de negatieve gevolgen van de vroegselectie ondervangen. Maar: tegelijkertijd zien we, mede als reactie op maatwerktrajecten, dat het onderwijssysteem steeds selectiever wordt en er is een trend zichtbaar richting meer standaardisatie. Dat roept vragen op over het bewaken van de toegankelijkheid van het onderwijs. Onderwijsinstellingen willen gezien de doelstellingen wat betreft rendement meer zekerheid. Daarom kijken zij scherp naar de instromende leerlingen die steeds meer variatie in bagage hebben en stellen steeds vaker aanvullende eisen, o.a. in de vorm van toelatingsexamens. Als deze extra selectie-instrumenten leiden tot meer leerlingen die geplaatst worden op de plek die bij ze past, dan kan dat de goede kant van selectie worden genoemd.¹⁶ Tegelijkertijd creëren we wellicht een steeds selectiever systeem met meer vormen van standaardisatie en selectie, terwijl we juist de kansen van leerlingen centraal willen stellen en ze meer maatwerk willen bieden.
- *Dilemma's bij maatwerktrajecten in het onderwijs*
Met de trend naar meer gepersonaliseerd leren en maatwerktrajecten in het onderwijs is er steeds meer aandacht voor de individuele ontplooiing van leerlingen en studenten. Tegelijkertijd is het belang van leren in groepsverband onverminderd belangrijk. Leren van elkaar is van belang voor de sociale ontwikkeling van leerlingen en studenten, maar speelt ook een belangrijke rol bij kennisoverdracht (kwalificatie). En voor de samenleving is dit sociale proces essentieel voor het bewaken en bevorderen van de sociale cohesie. Welke balans is hier van belang en hoe zorgen we daarvoor?

Daarnaast valt op dat discussies over maatwerk en studietempo met name over versnellen gaan, niet over functioneel vertragen, dat voor sommige leerlingen ook goed kan zijn. Maatwerk gaat daarmee niet altijd over optimale talentontwikkeling, maar óók over efficiëntie en rendement. De onderwijssector en politiek worstelen met een constante afweging tussen (kosten)efficiëntie van het onderwijs en optimale talentontwikkeling van de leerling/student. De belangen van de leerling komen op dit punt niet altijd overeen met de belangen van de instelling (ook al zouden beide dat wel willen).

- *Ontschotten en inhoudelijke samenwerking (zwaluwstaarten) begint bij contact*
 Ons onderwijssysteem prikkelt sectoren, instellingen en onderwijspersoneel weinig tot afstemming en samenwerking. Didactiek, studieloopbaanbegeleiding en schoolorganisatie richten zich op de eigen schoolsoort, met onderwijssoorten die niet optimaal aansluiten en verstarring in het onderwijsstelsel als gevolg. Het meer inhoudelijk op elkaar laten aansluiten van studies, zodat leerlingen bijvoorbeeld niet hoeven te wachten op een officieel examenmoment voordat ze zich vakinhoudelijk verder kunnen ontwikkelen kan ervoor zorgen dat leerlingen al eerder verbonden worden met het vervolgonderwijs. Dat zien we nu bijvoorbeeld al in verschillende experimenten¹⁷. De crux bij dit soort verbindingen ligt bij contacten en vertrouwen tussen mensen en instellingen. Hoe stuur je daar als onderwijssector op?
- *Onderwijs meer loopbaangericht maken naast diplomagericht*
 Onderwijs draait niet alleen om wat je voor het diploma moet weten, maar ook om de vraag wat je nodig hebt om op de lange termijn succesvol te zijn, in vervolgonderwijs en je loopbaan. Het antwoord ligt in de balans tussen alle typen vaardigheden (cognitief, metacognitief, 21st century skills etc.) en de waardering ervoor. Ook binnen het Platform Onderwijs2032 is hiervoor veel aandacht. Hoe zorgen we dat deze balans binnen de gehele onderwijssector tot stand komt?
- *Hieraan ligt ten grondslag: hoe zorg je dat iedereen z'n verantwoordelijkheid kent en neemt?*
 Het ideaal is om veranderingen en innovaties van onderop te laten ontstaan. Tegelijkertijd is er de neiging om van bovenaf een aantal eisen op te leggen. Dit speelt net zo goed in de verhouding scholen-beleidsmakers, als sectoraal-bovensectoraal. Daarnaast voelen onderwijsinstellingen en -sectoren zich, door de manier waarop ons onderwijsstelsel is ingericht, in de eerste plaats verantwoordelijk voor hun eigen instelling en sector. Voor het adresseren van een aantal knelpunten is juist die *gezamenlijke ketenverantwoordelijkheid* essentieel. Hoe zorgen we daarvoor?

Deze paper is met behulp van een denktank tot stand gekomen. Zo'n 20 personen, bestaande uit een aantal beleidsmedewerkers van de kernorganisaties van de Stichting en mensen uit de onderwijspraktijk (docenten, ouders, studenten, onderzoekers, directeuren en beleidsmedewerkers van scholen) hebben zich ingezet voor de Stichting van het Onderwijs om na te denken over hoe we optimale talentontwikkeling en doorlopende leerlijnen in samenhang tot stand kunnen brengen binnen het Nederlandse onderwijs.

Eindnoten

¹ De Stichting van het Onderwijs hanteert een brede definitie van talentontwikkeling, zoals in het in 2010 gepubliceerde manifest 'Elk talent telt'. Talent duidt dus niet een prestatie die op een bijzondere manier gerealiseerd wordt, maar op het benutten van het eigen ontwikkelingspotentieel.

² SER-advies (2015). Leren in het funderend onderwijs van de toekomst.

³ SCP en WRR (2014). Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. De verkenning laat zien dat er in Nederland niet alleen een sociaaleconomische, maar ook een sociaal-culturele tegenstelling bestaat, die in belangrijke mate samenvalt met opleidingsniveaus. Tussen hoger en lager opgeleiden bestaat een vrij grote sociale afstand: zij hebben sterk verschillende meningen over politieke onderwerpen, maar leven ook in gescheiden sociale en culturele netwerken.

⁴ Alleen al in 2015 hebben het ministerie van OCW, de Onderwijsraad en alle sectorraden visies uitgebracht die talentontwikkeling direct raken.

⁵ Deze uitgangspunten zijn een afgeleide van de in 2010 gepresenteerde waarden uit het manifest 'Elk talent telt' van de Stichting van het Onderwijs, toegespitst op de talentontwikkeling door doorlopende leerlijnen.

⁶ Waslander, S. (2014). Zwijgen kan niet meer. Lezing opening Onderwijsweek 2014. En interview: Sietske Waslander over de illusie van maatwerk (2015).

⁷ Tijdens de denktank doorlopende leerlijnen werd de kleuterklas hierbij als voorbeeld genoemd.

⁸ Advies Onderwijsraad (2008). Onderwijs en maatschappelijke verwachtingen.

⁹ Biesta, G. (2010). *Good education in an age of measurement: ethics, politics, democracy*. En: SLO (2015) Kaders voor een toekomstbestendig leerplan.

¹⁰ Interview Sietske Waslander over de illusie van maatwerk (2015).

¹¹ Immers, als er door vervolgonderwijs niet kan worden voortgebouwd op innovaties in het aanleverend onderwijs dan is dat zonde van de investering en kan het frustratie voor leerlingen met zich meebrengen.

¹² Münstermann, H & Hermans, V. (2010). Doorgaande leerlijnen: een complexe uitdaging. In: Onderwijsinnovatie september 2010. Deze is gebaseerd op de werkdefinitie van het SLO. Hun definitie (2009) luidt: "Een leerlijn is een beredeneerde opbouw van tussendoelen en inhouden, leidend naar een einddoel. Afhankelijk van de precieze functie, gebruikscontext en doelgroep variëren leerlijnen in de mate waarin implicaties voor verschillende leerplanelementen zijn uitgewerkt." Zie: http://cursuscurriculumontwerp.slo.nl/kennisbank/Doorlopende_leerlijnen.docx/

¹³ Voor het benoemen van deze thema's is mede gebruik gemaakt van de invalshoeken bij doorlopende leerlijnen uit een samenwerkingsproject uit 2009 van een aantal vmbo-scholen en het Noorderpoortcollege voor mbo in Groningen op het terrein van doorlopende leerlijnen vmbo/mbo. Zie: http://www.slo.nl/downloads/2009/Competentiegericht-Doorstroom_20Instrument.pdf/

¹⁴ Kijktip Tegenlicht-documentaire 'De onderwijzer aan de macht' spreekt van een "emancipatiebeweging van scholen die afscheid nemen van oude normen en modellen". Tegenlicht, 1 februari 2015.

¹⁵ Van de Werfhorst, H., Elffers, L. & Karsten, S. (red) (2015). *Onderwijsstelsels vergeleken: leren, werken en burgerschap*.

¹⁶ Zie Kamerbrief beleidsreactie Onderwijsverslag 2013/2014, 15 april 2015.

¹⁷ Dat zien we bijvoorbeeld met de 'beroepsroute' en 'technologieroute', waarbij inhoudelijke leerroutes tussen het vmbo en mbo gecreëerd worden. Of bij het 'Groene Lyceum', waarbij leerlingen binnen vijf jaar een vmbo en mbo-4 diploma halen waarmee ze door kunnen stromen naar het hbo (zie <http://www.aocraad.nl/groen-onderwijs/het-groene-lyceum/>). En ook tussen het primair en voortgezet onderwijs zijn steeds meer voorbeelden van scholen die inhoudelijk met elkaar samenwerken (zie bijvoorbeeld <http://www.nationaleonderwijsgids.nl/voortgezet-onderwijs/nieuws/28773-basis-en-voortgezet-onderwijs-willen-kloof-verkleinen.html>).